

ОСОБИ ПОХИЛОГО ВІКУ ЯК ОБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ І ПІДТРИМКИ

Николаєва Валентина Іванівна, доктор держ.управління, доцент кафедри соціології і соціальної роботи, ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

Пахомова Ельвіра Сергіївна, магістрант ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

В статті досліджено поняття та сутність соціального захисту та підтримки. Проаналізовано категорії осіб, як об'єктів соціального захисту та підтримки. Надано визначення осіб похилого віку. З'ясовано особливості осіб похилого віку як об'єкту соціального захисту та підтримки. Встановлено мету соціального захисту та підтримки осіб похилого віку.

Ключові слова: соціальний захист та підтримка, особи похилого віку, об'єкти соціального захисту, пенсіонери, перехід до похилого віку, адаптація, стереотипи.

Nykolaieva V., Pakhomova E. Elderly individuals as persons of social protection and support.

The article explores the concept and essence of social protection and support. It analyzes the categories of individuals as persons of social protection and support. It was given a definition of elderly persons. The features of elderly as objects of social protection and support are clarified. The purpose of social protection and support for elderly individuals is established.

Key words: social protection and support, elderly persons, objects of social protection, pensioners, transition to old age, adaptation, stereotypes.

Постановка проблеми. В переважній більшості розвинутих країн світу в останні декілька десятиріччів спостерігається диспропорція в демографічній ситуації, пов'язаній зі зростанням кількості осіб похилого віку. Не є виключенням з цієї тенденції і Україна. Особливо ускладниться ситуація після завершення війни з Росією, яка приведе до посилення дисбалансу у віковій структурі населення України. В цьому контексті особливої важливості набуває проблема соціального захисту та підтримки осіб похилого віку, які через низку обставин потрапляють в категорію осіб, які перебувають у складній життєвих обставинах. Все це вимагає звернення більш пильної уваги на потреби та особливості осіб похилого віку як об'єкту соціального захисту та підтримки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні питання соціального захисту та підтримки перебувають в центрі уваги багатьох науковців. Загальні теоретичні аспекти ставали предметом дослідження А. Гончарова [4], О. Жука [6], В. Москаленко [9], В. Нагребельного [10], О. Хомина [13] та інших. Особи похилого віку як об'єкт соціального захисту в контексті їх різних проблем та потреб досліджувалися Н. Галіяш [3] (соціальні

проблеми), Т. Калініченко [7] (проблеми адаптації до нового середовища), О. Левченко [8] (соціально-психологічні проблеми). Дефініційні аспекти аналізував В. Джуган [5].

Проте наведених вище досліджень замало, особливо в контексті ситуації, яка склалася в Україні після 2022 р., коли потреби осіб похилого віку суттєво змінилися, а їх соціальний захист ускладнився. Окрім того, оголошення воєнного стану в Україні та ускладнення економічної ситуації, ведення військових дій, постійні обстріли та низка інших чинників змушують по новому поглянути на систему соціального захисту та підтримки різних категорій громадян України, які його потребують, у тому числі й осіб похилого віку.

Мета дослідження: з'ясування особливостей осіб похилого віку як об'єкту соціального захисту та підтримки. Завданнями дослідження є з'ясування сутності соціального захисту та підтримки, визначення осіб похилого віку, особливостей цієї категорії як об'єкту соціального захисту та підтримки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема захисту та підтримки в суспільстві існувала з моменту його утворення та подальшого розвитку і була обумовлена самими різноманітними чинниками. В тлумачному словнику української мови під терміном «захист» розуміється певна дія, націлена на оборону чи охорону від чогось [1, с. 432-433]. Натомість підтримка за тлумачним словником української мови трактується як дія, націлена на допомогу чи сприяння чомусь [1, с. 968]. Захист та підтримка можуть бути різних видів: військовий, економічний, політичний, соціальний тощо. В сучасному суспільстві особливо актуальним є соціальний захист та підтримка, на яких варто зупинитися більш детально. При цьому варто відзначити, що соціальність можна розкрити як громадський, спільний, сумісний.

Найчастіше соціальний захист та підтримку розглядають в контексті політики соціальної держави або соціальної політики держави [9]. Ці два поняття є дещо різними, оскільки однією зі складових кожної держави є соціальна політика, проте не кожна держава може вважатися соціальною (це та держава, в якій соціальні аспекти є головними пріоритетами функціонування). Але навіть в цьому контексті позиції науковців щодо соціального захисту та підтримки дуже різняться. При цьому терміни «соціальний захист» та «соціальна підтримка» вживаються найчастіше окремо.

Так, наприклад, О. Й. Хомин соціальний захист розкриває як діяльність держави, націлену на надання гарантій громадянам в сфері реалізації їх соціальних прав через створення умов для всебічного розвитку населення [13, с. 248]. Проте таке визначення є занадто широким. Більш вузько до нього терміну підходить В. В. Москаленко, який вважає, що соціальний захист являє собою комплексний механізм, спрямований на

досягнення мінімального життєвого стандарту для громадян. Ця система включає в себе широкий спектр заходів і відповідних установ, які сприяють забезпеченню прийняттого життя людей, підвищенню їхньої задоволеності соціальними потребами, покращенню якості життя та забезпеченню перспектив для майбутнього [9, с. 42].

В юридичній енциклопедії соціальний захист визначається як система організаційно-правових, соціально-економічних та інших заходів, які здійснюються державою для забезпечення соціальних прав та гарантій та націлених на турботу про громадян, яким необхідна допомога у зв'язку з певними обставинами, до яких відноситься стан здоров'я, вік, соціальне становище тощо [10, с. 558].

Найбільш ґрунтовно соціальний захист досліджує А. Гончаров, на думку якого цей термін варто розглядати в широкому та вузькому значеннях:

- в широкому значенні це система різних заходів забезпечення соціальних прав в державі;

- у вузькому значенні це систему спеціальних заходів захисту окремих категорій громадян з огляду на особливості їх статусу (соціального чи професійного) [4, с. 130].

Варто зазначити, що в жодному з наведених вище визначень згадується підтримка. О. Б. Жук зазначає, що соціальний захист є значно ширшим поняттям порівняно з соціальним забезпеченням і включає соціальні стандарти, різноманітні соціальні гарантії держави населенню [6]. Тут варто звернути на позицію А. Гончарова, який дає авторське визначення соціального захисту як соціально-правової категорії, яка визначає суспільно-правові відносини в сфері запобігання ситуацій соціального ризику в житті громадянина та підтримання нормальних умов його життя [4, с. 130]. Саме в цьому визначенні мова йде і про підтримку громадян і позиція науковця найбільше відповідає баченню інституту соціального захисту та підтримки в даному дослідженні. Це обумовлене тим, що соціальний захист націлений на коло суб'єктів, які потребують підтримки зі сторони держави та суспільства.

В цьому контексті соціальна підтримка включає заходи щодо надання допомоги особам (сім'ям), які мають дохід не нижче прожиткового мінімуму, але потребують додаткової підтримки у зв'язку з важкою життєвою ситуацією.

Узагальнюючи, відзначимо, що соціальний захист та підтримка – це система державних та соціальних програм та заходів, спрямованих на забезпечення базового добробуту, підтримки та безпеки громадян у різних сферах їхнього життя. Вона призначена для забезпечення соціальної справедливості, захисту та підтримки вразливих верств населення та зменшення соціальних нерівностей.

Об'єкти соціального захисту – це групи людей або окремі індивіди, які потребують

допомоги та підтримки з боку суспільства та держави. Вони знаходяться в уразливому становищі через різні фактори, такі як низький рівень доходу, інвалідність, безробіття, старість, хвороба та інші обставини, які можуть призвести до соціальної та економічної вразливості.

Найчастіше об'єкти соціального захисту включають особу, сім'ю та їх добробут. Проте науковці вважають за доцільне уточнювати ці об'єкти більш детально. Серед громадян, які потребують соціального захисту та підтримки, виділяють п'ять основних груп:

- перша група - працездатні громадяни у працездатному віці, у тому числі: особи, звільнені зі Збройних Сил; безробітні та незайняті громадяни; біженці та вимушені переселенці у працездатному віці; жінки, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, у відпустці по догляду за дитиною, а також вагітні жінки;

- друга група – непрацездатні громадяни у працездатному віці, у тому числі: інваліди; особи, які мають професійне захворювання;

- третя група – громадяни віком молодше працездатного, у тому числі: діти-інваліди; діти з багатодітних та неповних сімей; діти-сироти, бездоглядні діти та підлітки; інші категорії дітей, які потребують соціального захисту;

- четверта група – особи старші за працездатний вік, у тому числі: самотні особи похилого віку; пенсіонери за віком; інваліди та учасники Великої Вітчизняної війни; блокадники; інші особи старше за працездатний вік;

- п'ята група – інші громадяни, які потребують соціальної допомоги, зокрема: малозабезпечені, тобто. ті, середньодушовий дохід яких нижчий за прожитковий мінімум; молоді сім'ї з дітьми та сімейним стажем до трьох років; інші сім'ї, що у важкої життєвої ситуації.

Серед наведених вище об'єктів соціального захисту та підтримки на особливому місці знаходяться особи похилого віку. Це люди старші за певний вік, які можуть відчувати фізичні та психологічні проблеми, а також обмеження в доступі до ресурсів та послуг. Вони потребують соціальної підтримки, медичного обслуговування, пенсійних виплат та інших послуг для підтримки їх здоров'я та благополуччя.

Варто відзначити, що серед науковців відсутня єдність щодо визначення категорії «люди похилого віку». Насамперед це пов'язано:

- зі встановленням граничних критеріїв віку;

- з встановленням граничної події (досягнення пенсійного віку, вихід на пенсію, певний внутрішній стан) при досягненні яких людина може бути віднесена до категорії «похилий вік».

Водночас актуальність цієї проблеми з кожним роком зростає з огляду на загальноновизнану тенденцію старіння населення. Особливо це стосується європейського континенту. У підсумку зростає і кількість наукових досліджень про проблеми людей похилого віку. В цілому аналіз проблем літніх людей як соціально-демографічної категорії теоретики та практики в галузі соціальної роботи здійснюють з різних дослідницьких позицій – соціологічної, хронологічної, біологічної, функціональної, психологічної тощо.

Згідно з класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я, до:

- людей похилого віку відносяться особи віком 60-74 років;
- старих – люди віком від 75 до 89 років;
- довгожителів – громадяни, вік яких перевищує 90 років [2].

Відповідно до декларацій Міжнародної організації праці (МОП) та Організації об'єднаних націй (ООН), літніми громадянами є особи, вік яких дорівнює або старше 60 років [2]. Цим підходом, як правило, керуються на практиці дослідники, незважаючи на те, що вік виходу на пенсію у більшості країн перевищує 60 років.

Так, наприклад, в Україні такий вік становить 60 років і вище в залежності від наявності страхового стажу. В Болгарії такий вік становить 66,8 років, Німеччині – 65,9 років, Франції – 66,7 років, Польщі – 65 років чоловіки та 60 років жінки, Фінляндії – 65 років [12]. Варто відзначити, що існують і країни, в яких взагалі відсутнє визначення пенсійного віку. Так, в США людина може отримати соціальний захист в 62 роки, а медичне обслуговування за окремими програмами надається в 65 років [2].

Варто відзначити, що люди похилого віку в Україні діляться на три групи:

- громадяни передпенсійного віку. Сьогодні це можуть бути 60 річні особи, які ще не є пенсіонерами;
- самотні громадяни похилого віку;
- громадяни похилого віку, які не мають права на пенсію [11, с. 41].

Т. Коленіченко вважає, що людиною похилого віку може вважатися особистість, що «пройшла періоди розвитку та перебуває на завершальному етапі свого життя, обумовленому фізіологічними, психологічними та соціальними змінами» [7, с. 8]. В.В. Жуган ці зміни характеризує наступним чином:

- біологічні зміни полягають в поступовому згасанні функцій діяльності організму, підвищення вразливості організму перед різними чинниками, зростання ймовірності смерті;
- соціальні зміни полягають в зміні ролей та соціального статусу, способів спілкування та поведінки;

– психологічні зміни полягають в зміні ставлення самої людини до неминучості процесів старіння, формування інших стратегій подолання існуючих складнощів, вибір інших можливих способів адаптації до нових умов [5, с. 78].

До людей похилого віку належать різні особи: від міцних і здорових до глибоких старих, які обтяжені різними фізичними та психічними порушеннями. Літні люди є представниками найрізноманітніших соціальних верств, що відрізняються рівнем освіти, професійної кваліфікації та різними інтересами. Більшість із них залишили професійну діяльність та одержують трудову пенсію за віком.

Перехід людини до групи людей похилого віку суттєвим чином змінює не тільки процес їх взаємодії із суспільством, а й такі нормативно-ціннісні поняття, як сенс та мета життя, щастя, добро тощо.

Самопочуття людей похилого віку визначається значною мірою існуючою атмосферою в сім'ї – недоброзичливою чи доброзичливою, розподілом сімейних обов'язків між молодшими та літніми членами сім'ї.

Як справедливо зауважує Н. Б. Галіяш зміна соціального статусу людини в силу досягнення нею похилого віку негативно позначається не тільки на її моральному, а й матеріальному становищі, а також низці інших соціально-економічних та психологічних проблем [3, с. 18].

Серед обов'язкових або більш-менш віково-специфічних подій можна виділити такі:

- людина закінчує трудову діяльність – виходить на пенсію;
- припиняє бути начальником;
- ховає своїх батьків, тобто більше немає можливості сприйняття себе як дитини;
- людина сама припиняє бути батьком – у дітей утворюються власні сім'ї;
- втрачається фізична форма, що важко прийняти;
- змінюється сексуальне життя;
- скорочуються можливості подорожувати – не вистачає сил, бажання чи коштів;
- людина упокорюється з неминучістю наближення смерті.

Через значні індивідуальні відмінності більшості людей складно знайти точне хронологічне визначення кордону, який би відокремлювала зрілий вік від старості. Наприклад, еволюційне утруднення рухової активності та ослаблення процесів сприйняття в міру старіння іноді поєднуються з неоднозначною картиною розвитку людини в галузі психічних функцій, інтелекту, пам'яті тощо. Наявні факти високої продуктивності та творчої активності представників мистецтва, вчених та інших професій у літньому, а й у старечому віці.

Соціальні умови життя та статус людей похилого віку визначаються, передусім, станом здоров'я. Іноді як індикатори здоров'я людей похилого віку широко застосовується їх самооцінка. З-за того, що процес старіння у різних категорій людей похилого віку відбувається неоднаково, їх самооцінка значно відрізняється. Іншим показником стану здоров'я людей похилого віку є активна життєдіяльність. У деяких людей похилого віку вона знижується через хронічні захворювання, погіршення зору, слуху, наявність ортопедичних проблем. Згідно зі статистикою, рівень захворюваності серед людей похилого віку у 6 разів вище, ніж у молодих [8].

У людей молодого та середнього віку погляди на життя характеризуються найчастіше позитивним зарядом, оскільки всі головні життєві здобутки ще попереду. В силу цього формується психологічний стан спрямованості на майбутнє та адекватну даному становищу поведінку.

З погляду літньої людини, зовсім інакше представляється перспектива життєвого сценарію, оскільки видно вже кінець її життєвого шляху. У зв'язку з цим спектр інтересів людей похилого віку фокусується на аналізі минулого, починає формуватися психологічна підготовка до відходу з життя.

Матеріальне забезпечення переважної більшості людей похилого віку населення становлять пенсії. Незважаючи на пенсійну реформу та модернізаційні процеси, пов'язані з створенням недержавних пенсійних фондів, які проводяться в Україні, більшість літніх людей як і раніше, позбавлені можливості користуватися результатами своєї минулої праці. Дається взнаки відсутність реальної альтернативи державному забезпеченню протягом останніх тридцяти років. Тому як у грошовому забезпеченні, так і у сфері соціального обслуговування поки що для людей похилого віку основним забезпечувачем та помічником залишається держава та муніципальні органи.

Важливими для розуміння осіб похилого віку як об'єктів соціальної роботи є стереотип старості, який формується у тому чи іншому суспільстві, адже він вважається показником статусу літніх людей, який вони займають у даному суспільстві. У кожному суспільстві існує власний стереотип людей похилого віку, риси якого надалі переносяться на всю когорту літнього населення.

Позитивний стереотип, в основі якого лежать цінність мудрості та життєвого досвіду літніх людей, потреба у повазі та соціальній допомозі. Негативний стереотип виявляється в тому, що на людину похилого віку дивляться як на зайвого, непотрібного, марного, утриманця, а його життєвий досвід розцінюється як ретроградний і непридатний для сучасності.

У суспільстві більшою мірою присутній негативний погляд на старіння та старість.

Цьому пояснюється тим, що патологічні форми психічного старіння зустрічаються досить часто, а саме старіння супроводжує психічна та фізична болючість. Прихильники даного погляду бачать у особистості людини похилого віку обов'язкове ослаблення пам'яті, інтелекту, утворення характерних психологічних характеристик, до яких відносять сварливість, скупість, консерватизм та ін. Психічний занепад виявляється у пасивності, обмеження кола інтересів та психічній млявості.

Протилежного погляду на старіння дотримуються вчені, які звеличують похилий вік. Підставою для цього є факти невідповідності між фізичною та духовною еволюцією людини, що показують те, що незворотним патологічним змінам піддається лише сам організм, а інтелектуальний та духовний потенціал може залишатися як колишнім, так і зростати. Інакше кажучи, фізичне старіння може бути компенсовано високим духовним піднесенням. Особи похилого віку нерідко кажуть, що в цьому віці вони вперше відчують почуття задоволеності оточуючими та собою. При цьому особи похилого віку не знаходять більш оптимального визначення для свого світовідчуття, ніж «щасливе».

Третя група вчених бачить у старечому віці як позитивні, так і негативні моменти. Проводячи характеристику фізичного та психологічного старіння, вони беруть до уваги присутність процесі старіння чималих позитивних моментів, що є пристосувальними або компенсаторними за умов життя. Особи похилого віку мають реальну можливість удосконалювати багато своїх здібностей та розвивати нові.

Різноманітні форми поведінки людей похилого віку в ідентичних ситуаціях показують їх індивідуальні риси сприйняття свого старіння. Дані психологічні особливості людини визначають її ставлення до втрати минулих можливостей, особистих втрат, та нове сприйняття дійсності. Потерпаючи різноманітних трансформацій, особистість людини похилого віку залишається сама собою і зберігає індивідуальні особливості. У старечому віці не відбувається сильно помітної зміни характеристик особистості, ні соціальні, ні етичні якості особистості не губляться.

Вивчення проблем людей похилого віку свідчить про можливість та необхідність підготовки людей до змін, які супроводжують цей процес. При цьому метою такої підготовки є не тільки підтримка фізичного та психологічного стану особистості, яка переходить в похилий вік, а й соціально-побутової, соціально-економічної та інших видів підтримки, яку може забезпечити соціальний захист. Саме тому доцільно вести мову про людей похилого віку як об'єкт соціального захисту та підтримки.

Завдання системи соціального захисту та підтримки полягає у виявленні людей похилого віку, що перебувають у скрутній життєвій ситуації, причинами якої виникли проблеми психологічного рівня, і навіть у проведенні соціальних заходів, які б

забезпечували соціально-психологічну реабілітацію та адаптацію людей похилого віку, потребують допомоги такого роду.

Висновки. Узагальнюючи, зазначимо, що соціальний захист та підтримка – це система державних та соціальних програм та заходів, спрямованих на забезпечення базового добробуту, підтримки та безпеки громадян у різних сферах їхнього життя. Об'єкти соціального захисту – це групи людей або окремі індивіди, які потребують допомоги та підтримки з боку суспільства та держави. Особи похилого віку в Україні є одним з основних об'єктів соціального захисту і підтримки. Під ними розуміються люди старші за певний вік, які можуть відчувати фізичні та психологічні проблеми, а також обмеження в доступі до ресурсів та послуг. Необхідність соціального захисту та їх підтримки обумовлене віковими та психологічними змінами, погіршенням матеріального забезпечення, змінами соціальних ролей та ціннісних орієнтацій. При цьому особливості соціального захисту та підтримки пов'язані зі стереотипами відношення до людей похилого віку, які складаються в суспільстві та успадковуються державою.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ: Перун, 2005. 1728 с.
2. Визначення віку, з якого особа може вважатися особою похилого віку: огляд міжнародного досвіду та національні практики. URL: <https://www.prostir.ua/wp-content/uploads/2018/12/Огляд-міжнародного-досвіду.pdf> (дата звернення 17.10.2023);
3. Галіяш Н. Б. Характеристика основних соціальних проблем людей похилого віку. *Медсестринство*. 2012. №1. С. 17-19;
4. Гончаров А. Поняття соціального захисту. *Право соціального забезпечення*. 2009. №10. С. 126-130;
5. Джуган В. В. Дефініція поняття «люди похилого віку», як категорії соціальної роботи. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2022. Вип. 1. С. 77-80;
6. Жук О. Б. До питання дискусії: соціальний захист, соціальне страхування чи соціальне забезпечення. URL: https://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/05/Жук_О.Б._тези.pdf (дата звернення 17.10.2023);
7. Коленіченко Т. І. Особливості адаптації людей похилого віку до умов нового соціального середовища: автореф. дис. канд пед. наук: 13.00.05 Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2010. 25 с.

8. Левченко О. Соціально-психологічні проблеми людей похилого віку. URL: https://eprints.cdu.edu.ua/2826/1/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%EF%BF%BD82_ntsh_26_lg-156-158.pdf (дата звернення 17.10.2023);
9. Москаленко В. В. Сутність соціального захисту та його місце в політиці соціальної держави. *Наукові записки*. 2003. Том 21. С. 41-43;
10. Нагребельний В. П. Соціальний захист. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Київ: Енциклопедії, 1998. Т. 5. С. 558;
11. Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні. Реальний стан та перспективи реформування. Київ: Центр громадської експертизи, 2009. 104 с.
12. Скільки живуть і коли виходять на пенсію громадяни різних країн. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/08/28/infografika/suspilstvo/skilky-zhyvut-koly-vykhodyat-pensiyu-hromadyany-riznyx-krayin> (дата звернення 17.10.2023);
13. Хомин О. Й., Бутрин О. І. Соціальний захист населення: суть поняття та еволюція. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. №1. С. 245-254.